

ÉSZMECSERE A GLOBALIZÁCIÓ ÉS A KÖZGAZDASÁGTAN TÉMAKÖRÉBŐL

„EL KELLENE GONDOLKODNI A GLOBALIZÁCIÓ ÚJ MECHANIZMUSÁN.”

2019. június 25-én Kiss László felkérésére három közgazdász, Bod Péter Ákos (egyetemi tanár, Budapesti Corvinus Egyetem), Farkas Péter (nyugdíjas főmunkatárs, KRTK Világgazdasági Intézet) és Trautmann László (egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem) ült le beszélgetni a globalizáció és a közgazdaság-tudomány kérdéseiről. A beszélgetést jelentős szerkesztési munka követte, amely során minden szerző kiegészíthette saját hozzászólását. Kiss Endre filozófus pedig, aki sajnos nem tudott részt venni a beszélgetésen, írásban fogalmazta meg véleményét. A kéziratot 2019. október 29-én zártuk le.

Kiss László: Csaba László írja a következőket. “A világ közgazdaság-tudományát jelenleg sajátos kettősség jellemzi. Egyfelől: igen széles körű az elégedetlenség a társadalomban és a felhasználói oldalon általában ... a világszerte egyre egységesebb global economics program nyújtotta kimenetekkel - szakismerettel és készségekkel – szemben. Másfelől: az akadémiai közgazdaság-tudomány építménye mindeme visszajelzések, a politika gyakori rosszallása és a világ pénzügyeinek ... súlyos megoldatlan gondjai közepette él és virul a saját elefántcsont-tornyában.”¹ Mi a véleményük ezekről? Továbbá vajon nem kellene kilépni abból az elefántcsont-toronyból?

Farkas Péter: Kiknek elefántcsonttorony ez a közgazdaságtan? Én azt hiszem, hogy az elégedetlenség elsősorban a széles néptömegekben van, melyeknek az élete nem könnyebbül. Ez a kiábrándulási tendencia egyre jobban erősödött az elmúlt harminc-negyven évben. Az Egyesült Államokban a hatvanas évek végének szintjén vannak a reálbérek, Németországban a harminc évvel ezelőttin. Ez világszerte a szélsőjobboldali erők erősödésének háttere. A közgazdasági körökben pedig az elégedetlenség egy viszonylag szűk körre, a neokeynesiánusokra terjed ki, igaz, ez a tábor most bővül. Továbbra is a neoliberális közgazdaságtan hegemoniáját látjuk, alapvetően ezt a közgazdaságtant tanítják a világ egyetemlein, miközben valójában érezzük, látjuk, tudjuk, hogy ez a közgazdasági irányvonal fokozatosan veszít az erejéből. Miért? Mert a valóság által felvetett kérdésekre: az alacsony növekedésre, a csökkenő profitokra, a depressziós hajlamra és a többire, például az egyensúlyi zavarokra nem tud választ adni. Ahogy Immanuel Wallerstein mondja, a kapitalizmus már képtelen kezelni a maga által létrehozott ellentmondásokat a rendelkezésére álló eszközökkel.

Bod Péter Ákos: A globalizációval és annak központi ideológiai-szellemi irányzataival szembeni elégedetlenség, kritika érdekes módon valóban főként alapvetően az említett magországokban, az Egyesült Államokban és Nyugat-Európában, illetve más körülmények között, amelyekről még kell szólnunk, az európai félperiférián erősödött meg, és bizony jó okkal. Ám más a helyzet a „felemelkedő piacok” esetében. A fejlődő világ egyes részei, mint India, Kína, amelyek milliárdos né-

¹ A 21. század a világ közgazdaságtanában Köz-gazdaság 2018/2 113-114.o
DOI: 10.14267/RETP2019.04.07

pességű, szinte kontinensnyi országok, jócskán profitáltak a nemzetközi áru- és pénzpiacok nyitottságából, a technológiai transzferből és a globalizációnak nevezett jelenséghez több más jellemzőjéből. Az a furcsa helyzet állt elő, hogy most a globalizáció egyik leghangosabb, és igen befolyásos kritikusa az amerikai elnök. Amit a nemzetközi kereskedelemről mond és képvisel politikájában, az ellentétes a közgazdaságtan régóta elfogadott téziseivel. Trump elnök vámháború indításával teljesen szembe megy a pozitív játékként (és nem zéró összegűként) tekintett szabadkereskedelem klasszikus premisszájával. Míg fél évszázada a magországokban hirdették és részben gyakorolták is, noha nem tisztán, a szabadkereskedelmi doktrínát, a harmadik világ pedig kénytelen-kelletlen elfogadta azt, most fura módon a kommunista párt által vezetett Kína lett a szabadpiac egyik lelkes propagálója.

Ebben a nagyon bonyolult, különös, és mindenképpen figyelembe veendő helyzetben beszélgetünk most, 2019-ben a piacgazdasági rendről és annak közgazdasági elméleteiről, meg az egész mögött rejlő globalizációról. Eközben azt is látnunk kellene, hogy a pénzügyi válság nyomán egy évtizede deglobalizációs folyamatok is elindultak. Amikor a mai piacgazdasággal (ha tetszik: a globális kapitalizmussal) szembeni társadalmi elégedetlenséget, valamint a mai közgazdaságtan minket közvetlenül izgató tendenciáit taglaljuk, akkor ráadásul magyar közgazdászként figyelembe kell vennünk társadalmunk sajátos viszonyait. Mi ugyanis nem a világgazdaság centrumában, magjában élünk, de nem tartozunk a globális piacgazdaság perifériájához sem. Mostani helyünk a kettő között van. Nem a nagyon gazdag, fejlett, hanem a dinamikus növekedést immáron nem élvező társadalmak problémáit éljük át. Mi az európai félperiférián (vagy félcentrumban) élünk. A magyar társadalom, amelyet tudásunkkal, tanácsainkkal szolgáljuk, távol van a kelet-ázsiai feltörekvő piacok szereplőitől, de a pittsburghi amerikai acélmunkások világától is. Az előbbieket remélhetik, hogy kemény munkával bölcs vezetőik irányítása alatt egy generáció során középosztályi szintre jutnak, majd meglátjuk. Az utóbbiak inkább úgy érzik, hogy jólétük már a múlté. Hiába ígéri meg nekik az amerikai elnök, hogy megvédi őket a világgazdaság hullámveréseitől, sőt, hogy Amerika újra nagy lesz, és ehhez jövőjük gyanánt felrajzolja nekik az amerikai régmúltat. Mindez természetesen nem más, mint populizmus.

Itt tehát azt szeretném vitánk kezdetén exponálni, hogy az egyetemeken oktatott közgazdaságtant, az üzletemberek fejében élő közgazdasági nézeteket tekintve talán beszélhetünk neoliberalis túlsúlyról, de a Nyugat jelenlegi gyakorlata ettől távol áll, a keleti változat pedig eleve nagyon más, mint amit a szabadpiac odaadó hívei és elkötelezett kritikusai azon a fogalmon értenek. A nyugati elit világképébe valóban erősen beleépült a szabadkereskedelem, a szabadpiac igénye, ha úgy tetszik: a neoliberális konszenzus. De immár a hatalmi körök érvelése, szóhasználat és viselkedése markánsan eltér a megelőző évtizedek szabadelvű korszakáétól. Eközben pedig paradox módon egy sor keleti nem demokratikus rezsimek továbbra is roppant fontos a globális piacok nyitottsága.

Természetesen egészen mást gondol egy ázsiai autoriter rendszer politikai vezetője vagy egy irányított társadalom pénzügyminisztere a szabadpiacról, mint az Adam Smith nézetein felnövő nyugati piacpárti. A fejlődő világban szabadkereskedelmen leginkább azt értik, hogy a termékeik – a kínai, vietnami, indonéz áruk – könnyen jussanak el a világgiacon a felvevőkhöz. Ez az elemi érdekük. Mindaddig nagyon is ügyesen éltek a globálissá tett piacokkal, úgyhogy nem ok nélkül fordultak meg a szerepek a kereskedelem nyitottságát hirdető és a kereskedelmet vámháborús eszközökkel korlátozni szándékozók között.

Mostani diskurzusunkban a nyugati társadalomtudományos gondolkodás állapotának a kritikájából indultunk ki. Az én értelmezésemben az a szellemi doktrinális főáram, ami harminc évvel ezelőtt magabiztosnak és tartósnak mutatkozott (lásd Fukuyama ismert téziséét a „történelem végéről”), meggyengült, szétágazott. A történelem nem ért véget, sőt mára olyan új szakaszba lépett, amelyben deglobalizációs tendenciák is élnek. A kereskedelmi és pénzügyi folyamatok szabadságaként felfogott globalizáció megítélésében pedig látszólag helyet cseréltek a szerepek. Ez a szétágazás és a szerezavar viszonylag új fejlemény. Ennek ismeretében ma nagyon másként kell tekintenünk mind a globalizációra, szabadpiacra, neoliberalizmusra, mind pedig azok külféle kritikáira a társadalmi közbeszédben és a közgazdasági gondolkodásban egyaránt.

Ez az első reflexióm. Majd később örömmel visszatérnék arra, hogy magyar szemmel nézve ezek a diffúz változások milyennek látszanak, az új trendekben mi hogyan helyezkedünk el, és mit gondoljunk a főbb világitányzatokról. Nyilván nehéz lenne azonosulnunk a vegytiszta szabadkereskedelmi nézettel Magyarországon, amely nem elég gazdag és nem kellően versenyképes. Ugyanakkor magam nem szívesen élnék olyan autoriter rendszerű társadalomban, ahol a piacot félretolva az állam dönt el mindent, miközben az az állam részese a világpiacnak. Márpedig lássuk be, hogy vannak ilyen tendenciák a mi vidékünkön is, ez tehát nem távoli keleti rezsimek ügye immár.

Trautmann László: A globalizáció és a közgazdaság-tudomány viszonyát illetően a hetvenes évek közepétől, illetve 1989-91-től kezdve van egy alapvető politikai és gazdasági tapasztalat, amit a közgazdaság-tudomány kétféle módon kezelt. A politikai tapasztalat a világháború nélküli világrendváltás, a Fukuyama-tézis egyik fele. Ezt a világtörténelmi fordulatot a neokonzervatív gazdaságpolitika és az ezt kísérő közgazdaság-tudomány egy erkölcsi-értékrendi stabilitásnak, és az ezt az értékrendet közvetítő, érvényesítő technológiapolitikának, gazdaságpolitikának és üzleti modelleknek tulajdonította. Ilyen tudatos technológiai programnak tekinthető a mikroelektronikai forradalom, az újprogram elindítása és a „füstkorszak” lezárása, ahogy azt például Lester Thurow meghatározta. Ugyanakkor létezett egy másik közgazdasági irányzat, ami a mi térségünkben, azaz a volt keleti blokk területén erőteljesebben jelent meg: ez a neoliberális modell. A neoliberalizmus a Fukuyama-tézist úgy értelmezte, mint a piacok öntörvényűségének, korlátlanágának eredményét. Úgy érveltek a neoliberális közgazdászok, hogy a XIX. századi piaci modell sikerének könyvelhető el a rendszerváltás, annak lényege a magántulajdon dominanciája. Az önzés vagy önszeretet a gazdaság egyetlen hajtóereje, amit esetleg korlátoz vagy kiegészít a demokrácia. A klasszikus kapitalizmus piaci modellje nem ismerte el az erkölcsi korlátokat, a piaci siker részének tekintette az erkölcsi kötöttségeken való túllépést, ezért a politikai intézményrendszer ezt a funkciót látja el, de a piac és az állam dichotóm viszonyban áll egymással. A piaci hatékonyságot az állam nem segíti, legfeljebb azzal, ha kivonul a gazdaságból, de a piac szükségképpen és elkerülhetetlenül igazságtalan. A globalizáció elmúlt harminc évének paradoxona, hogy bár a gyakorlatban a neokonzervatív irányzat érvényesült, a kommunikációban a neoliberalizmus volt látható. Ez történelmi okokból elkerülhetetlen volt, hiszen azokat a társadalmi csoportokat, különösen a keleti blokk területén, amelyekben volt kötődés a baloldali szélsőséghez, arra kellett ösztönözni, hogy a mérsékelt, a stabilitást és a mobilitást összhangba hozó irányzatot kövessék. Emiatt volt elkerülhetetlen a neoliberalizmus. A neoliberalizmus azonban csak a lesüllyedést tudta közvetíteni, a felzárkózást nem. Akkortól kezdve, amikor szükség volt arra, hogy széles társadalmi csoportok részt akarjanak venni a felzárkózásban, amikor értékrendi elkötelezettségükre kellett támaszkodni a politikai és a gazdaságpolitikai programok végrehajtásához, elkezdett megszűnni a neoliberális kommunikáció, propaganda uralma.

Ez a 2001-es és 2008-as gazdaságpolitikai fordulathoz köthető. Sok elemet lehetne itt említeni ebből a fordulatból. Nagyobb szerepet kap az etika a tankönyvekben, újra felvetődik, hogy a közgazdaság-tudomány etikai tudomány. Az elmúlt harminc évhez képest új témák bukkantak fel, úgymint a szegénység, a fejlődésgazdaságtan, a fejlesztéspolitika, technológiapolitika, az egyenlőtlenség, amelyek mind jelzik azt, hogy a közgazdaságtannak és a közgazdászoknak nagyobb felelősségük lett a szakszerű és pontos tájékoztatásban. Ami egyelőre várat magára, az a világrend egészére vonatkozó tudás megfogalmazása és beépítése a közgazdasági gondolkodásba. Az a gyakori vád, ami megfogalmazódik az alapszintű tankönyvekkel szemben, hogy nem változtak jelentősen a válság óta, nem róható fel kizárólag a tankönyvek szerzőinek. Hiányzik, illetve nem terjedt el az a tudás, ami a globalizáció új korszakában egyértelmű támpontot tudna adni a nagy terjedelmű kategóriákról, az új világrendről, a globalizációról, a jogállamról, a technológia szerepéről, egyáltalán a természet és a társadalom viszonyáról, és ezeknek alárendelten a piac, benne a világpiac működéséről. Ezek gazdaságfilozófiai problémák, amire gazdaságfilozófiai választ kell adni, és ehhez a neoliberalizmus gazdaságfilozófiai alapjait kell megcáfolni, amit például Hayek fogalmazott meg a nyugati közgazdaságtanban. De a hazai közgazdászok kritikája sem maradhat el. Ebben a kiindulópont nem nagyon lehet más, mint az értékrendi meghatározottság, és a kritika iránya a nihilizmus, a szélsőséges szkepticizmus, az alapvető értékek, és így a kultúra és civilizáció eredményeinek tagadása, vagy legalábbis használhatatlansága a gazdaságpolitikai és gazdálkodói gyakorlatban. Eddigi oktatói tapasztalatom is azt mondhatja, hogy tarthatatlan az a helyzet, hogy a magaskultúrát nem vonjuk be a közgazdasági képzésbe.

Farkas Péter: Két dolgot szeretnék megemlíteni.

Az egyik a deglobalizációval kapcsolatos. Véleményem szerint a globalizáció nem megállítható folyamat. Ugyanis a termelőerők fejlődésével technikai oldalról, a profitérdekek érvényesítésével (a fajlagos költség csökkentésével) pedig gazdasági oldalról szükségszerű az egyre nagyobb termelőegységek létrejötte, azaz a tőkecentralizáció. A transznacionális társaságok pedig abból élnek, hogy világszerte kiterjesztik tevékenységüket és így optimalizálják (tervszerűen!) a forrásallokációjukat és a piaci értékesítésüket. Akkor is érvényesítik az akaratukat, ha a többi kisebb tőkés társaság egy részének, vagy a gyengébb országoknak ez adott esetben fájdalmat okoz. Ez a főtrendencia. Trump most részben visszafogná a gazdasági nemzetköziesedés folyamatát, ez a jelenség azonban nem tarthat örökké.

A másik téma, amiről beszélni akarok az, hogy miféle közgazdaságtan születik. Mivel László említette az etikus közgazdaságtan szükségességét, szólni kell arról is, hogy vannak olyan neves közgazdák, akik ilyen gondolatokat, többé-kevésbé kidolgozott koncepciókat vezetnek elő.

Mielőtt ezekről szólnék, megjegyzem, hogy az etikus közgazdaságról az általánosságok szintjén ma már könnyű beszélni, divattéma. A Nemzetközi Valutaalapnál és a davosi tanácskozáson is sokan szóltak az inkluzív fejlődésről, a mindenkire kiterjedő növekedésről. Ezek azonban jó részt krokodilkönnyek, ugyanis e helyeken nem nagyon beszélnek arról, hogy miféle új közgazdasági-társadalmi működési mód biztosíthatná pl. a jövedelmi különbségek gyors növekedésének megállítását. Lényegében az eddigi, alapjában neoliberalis gazdasági modellnél maradnak.

Joseph Stiglitz 2019-ben megjelent *Nép, hatalom és profit* című könyvének alcíme arra utal, hogy szándéka szerint ő valóban új modellt akar alkotni. Szinte jelszerűen hangzik: Progreszív kapitalizmust az elégedetlenség korszakában! Stiglitz szerint a neoliberalizmust halottnak kell nyilvánítani. Milyen közgazdaság kell helyette? Azt írja, hogy sem közép-liberalis, sem szélső-

jobb megoldásokra nincs szükség, hanem progresszív kapitalizmusra. S mi ennek a lényege? A piac, az állam és a civil társadalom egyensúlya – ez az első jellemzője. A második a nemzetek jóléte tudományos vizsgálat alapján. Ezért szükséges a piac nemzetközi jogi korlátozása és demokratikus kontrollja, a járadékgazdaság helyett pedig értéktermelés. A harmadik a nagyvállalatok piaci erejének csökkentése, a munkavállalók tárgyalási pozíciójának javítása. A negyedik pedig a gazdasági és politikai hatalom szétválasztása. Dani Rodrik és kollégái új, világméretű tudományos network-öt hirdettek egy új kapitalista szisztéma kidolgozására. Aki küld egy 12 oldalas, témába vágó dolgozatot és azt elfogadják, az tagjuk lesz. Már kiadtak egy gyűjteményes kötetet (Economics for Inclusive Prosperity), amely sok tekintetben hasonló vonalakon halad, mint a Stiglitz koncepciója. Rodrik egyik fő gondolata szerint a nemzetközi áramlásokat úgy kell szabályozni, hogy egyaránt szolgálja a különböző kapitalista modelleket alkalmazó fejlett és elmaradott országok prosperitását.

Bod Péter Ákos: Mielőtt az etikáról és az ideák világáról beszélném, essék szó a hatalmi világról is. A 2008-as világgazdasági krízis e vonatkozásban is nagyon érdekes volt, mert hirtelen megroppantotta a nagybankok, nagyvállalatok pozícióját, és ismét helyzetbe hozta a politikusokat. A nyugati világban gyorsan aktivizálták magukat a kormányok: államosítottak, újraszabályoztak, helyenként iparpolitikát alkalmaztak, megnövelték az állami újraelosztás arányát. A politikusok nagyon ügyesen elsőnek léptek a felelősségkeresési játékokban, és bár hatalmas szerepük volt a válság létrejöttében, mégis a fejlett világban jórészt sikerült áthárítaniuk a válság ódiúmát a nagytőkére, főként a pénzvilágra. Keleten azonban más a helyzet. Kínában nem lehet olyan egyszerűen föltenni a kérdést, hogy miként változnak az arányok a business és a politikai hatalom között. A gazdaság és a politika között náluk nincs tiszta választóvonal. Akár azt is mondhatjuk, hogy a szó szoros értelmében nincs magáncég Kínában. Lehet, hogy ez erős állítás, de a Kína-kutatók valószínűleg megerősítenék.

Ezért roppant nehéz egyértelmű választ adni az alapkérdésre: miként változott meg a gazdaság és az állam, a gazdaság és a politika viszonya az utóbbi időkben. A neoliberais világkép szerint a gazdaság és a politikum két különböző dolog; a piacokat magukra kell hagyni, mivel azok jól ellátják a feladataikat, az üzleti folyamatokba ne avatkozzon be az állam, mert csak rontani tud rajtuk. Ez egy végletes, noha egy időben sokak által osztott nézetrend. A másik véglet az autoriter rezsimek logikája, amely szerint a jól szervezett társadalom hierarchikus: a politika van fent, és a gazdaság van lent. Mi korábban közelről megismerhettük az irányított rendszert, magam a megreformált tervgazdasági változatában éltem le szakmai pályafutásom első két évtizedét. A politika primátusa mellett nem autonóm a gazdaság, és pláne nem maradhat szuverén az üzleti vállalkozás, különösen a nagyobb méretű. A magyar reformkommunista gyakorlatban nem engedélyeztek nagyobbacska hazai „maszek” (magánszektorbeli) vállalkozást, a mai Kínában viszont hatalmas magáncégek léteznek. De még egyszer megkockáztatom az állítást, hogy Kínában az állítólagos magáncégek szoros, noha nem nyilvános szálakon függenek a politikai rezsimtől. A Huawei és más óriáscégek okkal kerültek be a politikai csatározások középebe: nem kell Trump hívének lennünk ahhoz, hogy kétségbe vonjuk a kínai óriáscégek valódi kapitalista vállalkozási természetét. Legalábbis elég távol vannak a tőkésvállalat ideáltípusától; attól tehát, hogy profitot maximalizálnak, más célt nem követnek, amint az meg van írva Marxtól kezdve mindmáig.

Mindezt azért tartottam fontosnak előrebocsájtani, mert magam is keresem és várom a társadalomba beágyazott gazdaságot. Az nem valósulhat meg ott, ahol a neoliberais ideológia érvényesül, pláne egyeduralgoló. Ezért neveztem az illetet extrém rendszernek. De egy másik véglet a hie-

rarchikus rendszer, amely hívhatja magát népköztársaságnak, illiberális demokráciának, teokrata államnak, vagy bármi másnak, ahol a politikai hatalomtól idegen bármiféle autonómia, ideértve a gazdaság (üzlet, biznisz) érdemi különállását. A társadalmi beágyazottság fogalmilag kizárja a politikának való alávetettséget: ha ugyanis primátusa van a politikának, akkor eleve felesleges etikai tartalmat keresni a társadalom bármely életterületén, így a gazdasági tevékenységekben is, hiszen az ilyen rezsimben csak a politikumnak lehetne erkölcsi rendje – olyan, amilyen.

Számomra a társadalomtól elkülönülő, különösen pedig magát a társadalom többi életstílusára fölé helyező gazdaság természetellenes. De saját egyéni értéktételezésünkől függetlenül is kimutathatjuk, hogy az ilyen gazdaság veszedelmes. Vegyük a klímaváltozás ügyét: számol-e a gazdasági rendszer a természeti környezet fennálló és jövőbeli állapotával? Be van-e ágyazva az ember gazdasági (üzleti) életfunkciója a társadalomba? Megengedem persze, hogy nem könnyű értelmezni és operacionalizálni a társadalom mibenlétét. Mégis feltehetjük, hogy a társadalom, az egymásba fonódó generációkból álló organizmus érdeke hosszabb időhorizontú, mint ameddig bármely jól gondolkodó, felelősséget érző, de mégiscsak nyereségre törekvő vállalkozó ellátni képes. Rögtön hozzáteszem azt a nyilvánvaló igazságot is, hogy a politikus látóhatára hasonlóképpen igen szűk, sőt megfigyeléseim szerint időhorizontja sokkal rövidebb, mint egy felelősségteljes családi vállalkozás kalkulációs távlata, vagy egy tudós előregondolkodási időtartománya.

A politikai rendszerek és államvezetési doktrínák között azonban természetesen nagy különbségek vannak a gazdaságnak a társadalomban elfoglalt helyét, és a piacok autonómiáját tekintve. Magam a szociális piacgazdaságnak lettem híve szellemi és politikai fejlődésem során. A szociális piacgazdaság fogalma szerepelt az új magyar alkotmányban 1989-ben, de aztán kikerült, és nem található a mostani alaptörvényben. Holott ha van társadalmi-politikai doktrína, amely a gazdaságot intézményesen beleágyazza a társadalomba, az éppen a szociális piacgazdaság (ami, félreértés ne essék, erősen versenyelvű piacgazdaság rend).

De azt is gondolom, hogy a szociális piacgazdaság csak a geopolitikai értelemben vett Nyugaton képes megvalósulni, mivel szükséges előfeltétele a jog uralma, a demokrácia, a szubszidiaritás, az egyéni és szervezeti autonómiák megléte. A világ persze mindig is több volt, mint a nyugati civilizáció, még annak történelmi fénykorában is, pláne mostanság. Mégis a mi beszélgetésünk természetes vonatkozási kerete Európa. Európa, azon belül az Európai Unió még mindig gazdasági, politikai világtényező, de.... A gazdasági teljesítményt tekintve egyelőre a legnagyobb szereplő az USA, ám a különféle előrejelzések szerint nemsokára már talán Kína lesz az. Gyorsan jön fel egy ideje India, mögötte Indonézia. Nigéria lakossága jelenleg körülbelül kétszázmillió, miközben Németországé nyolcvanmillió. Ghánában voltam harminc évvel ezelőtt tanácsadói munkán, és most, amikor ránéztem az adataikra, konstataáltam, hogy már kétszer annyian vannak, mint akkor voltak, mi pedig, magyarok, itt egy kicsivel kevesebben maradtunk azóta. Csak azért említtem ezeket, hogy bár világképünk szükségszerűen Európa-központú, de ne ragadjunk be a fejlett világ kétszáz éves vitájába az állam versus piac témakörét illetően, miközben a világ egészen új módon vet fel irratlanul fontos kérdéseket. Mi megállapodhatunk akár ennél az asztalnál is valamilyen kívánatos gazdasági-társadalmi rendszerben és az ahhoz tartozó gazdaságelméletben, gazdaságpolitikában, de ne gondoljuk, hogy a „pekingi konszenzus”, ami esetleg egyszer a washingtoni konszenzus és a brüsszeli konszenzus helyére lép, ezzel törődni fog.

A magyar viszonyok érintése előtt még egy kommentárt szeretnék tenni ahhoz, amit Trautmann László említett a gazdaságtudomány fejlődésének dolgában. Én is úgy látom, amint Csaba László akadémikus mondja: a fejlett világ elégedetlen az akadémiai közgazdaságtan fő áramlatával,

ám az minden kritika és buzdítás ellenére sem esett át forradalmon. Nem tagadható ugyanakkor, hogy a nagy pénzügyi válságot követte bizonyos magába nézés. Túlzás tehát azt állítani, hogy nem volt egy sor változás a teóriák világában, az akadémiai körökben. László, te is utaltál az imént már egynémely vonatkozásra. A kutatási témaválasztásban, a kutatói érdeklődésben, sőt a Nobel-díjak odaítélésében előkelő helyre került a viselkedési közgazdaságtan. Ez nem „a priori” nézetekből vezet le, hogy miként kellene viselkedniük a befektetőknek, a megtakarítóknak, a munkavállalóknak, hanem megnézi a társadalmi gyakorlatot. Valaha ez a kutatási terület mellékágnak számított, de most nem egyszerűen megengedett témakör, hanem a dolgok közepébe került.

Hozzunk ide a mai közgazdaságtan gyakorlatából egy ehhez kapcsolódó vonatkozást, amelyet hallgatóink is jól ismernek: ez a digitalizáció. Rengeteg adatunk van. Az emberek tényleges gazdasági tevékenységéről irdatlan tömegű adat keletkezik az üzleti életben, az államnál, a kommunikációnk során. Nem laboratóriumi kísérletek során begyűjtött mérési adatokról van szó, hanem mindennapos emberi viselkedésünkből fakadó (számomra fenyegető mennyiségű) óriási adathalmazról. Félelmeinket és aggályainkat félretéve azt is kimondhatjuk, hogy a tényadatokból újra lehet gondolni azokat a közgazdasági teóriákat, amelyek konvenció alapján, és persze ideologikus módon kerültek be a gazdaságelméletbe, legyen szó a fogyasztói jólét, a vásárlói utilitás maximalizálásáról, vagy arról, hogy az állam valóban a közjóra törekszik vagy sem. Mindezeket a korábban elfogadott téziseket az adathalmazok ismerete alapján újra kell majd fogalmazni. A fiatal kutatók ebbe az adatgazdag világba belenőttek, és ezt fogják képviselni, mégpedig világszerte.

Sokat beszélünk az afrikai elmaradottságról, ami nagyon markáns. De nem a telefon használatában. Az infokommunikációs forradalom igen gyorsan elérte a gazdaságilag legkevésbé fejlett térségeket is, és a nemzetközi adatok alapján elmondható, hogy a digitalizációban kicsi az elmaradásuk. Az afrikai telefónia olyan szinten van, mint a centrum-országokban volt tizenöt évvel ezelőtt, miközben életszínvonalban, anyagi gazdagságban sokszoros az elmaradásuk. Azért hívom föl erre a figyelmet, mert olyan tendenciákat látunk világunkban, amelyeket igazából nem tudunk teljesen értelmezni, különösen nem a korábbi évtizedek szellemi beidegződései alapján. Amikor tehát gazdaságról, gazdasági teóriáról, társadalmelemzésről beszélünk, akkor fontos, hogy ne ragadjunk be az előző évszázad végének a dilemmáiba, mert már jó ideje XXI. századot írunk.

Trautmann László: Ha lehet, mindjárt reagálnék is, mert nagyon érdekes kérdések vetődtek föl. Először arról szólnék, amit Bod Péter Ákos mondott: a hatalmi szerkezet elemzéséről. A közgazdaság-tudomány eredetileg politikai gazdaságtanként született, az ezt megelőző közgazdasági ismeretek a filozófiai és vallási nézetek alkalmazásának tekinthetők a gazdaságra. Ez nem véletlen, és nem is szűkíthető le az uralkodó háztartás vezetésének a tudományára. Az állam születése, ami az emberiség történetében az ugrásnak tekinthető az ősi állapotból, elképzelhetetlen a gazdaságra vonatkozó koherens nézetek nélkül. A bölcséleti elvek, az állam alapjául szolgáló értékrend alkalmazása a gazdaságra tudományunk kiindulópontja, és ezért nevezték el később politikai gazdaságtannak. A politikai gazdaságtan nem a pártpolitikai szempontok kiszolgálását, vagy a társadalom manipulálásának képességét jelenti, hanem az elvszerű vezetés tudományát a gazdaságban. A lényegében a XX. században elterjedő közgazdaságtan kifejezés voltaképpen csak annak a kifejezése, hogy ezek az elvek, az értékrendi alap nem fejezhető ki világosan a XX. század sajátos történelmi körülményei között. Ebből azonban nem következik, hogy a XXI. században, a globalizáció körülményei között erre ne lenne lehetőség. Sőt, azt látjuk, hogy kiemelt fontosságú a tiszta beszéd a közgazdászok részéről, és ennek feltétele az értékrendi szilárdság, a biztonság,

szabadság, demokrácia és jólét feltétel nélküliségének kimondása és alkalmazása a gazdaságban. A gazdasági hatalom tudománya a közgazdaság-tudomány. Csak egy példával élnek: Kornai János „A szocialista rendszer” című munkáját a párt fogalmával indítja, amivel én teljesen egyet értek, mert a XX. századi szocialista modellek nem érthetőek a párt fogalma és elemzése nélkül, éppen úgy, ahogy a XXI. század sem közelíthető a globalizáció, a globális kormányzás és a globális technológiai keretek, az infrastruktúra elemzése nélkül. Csak a neoliberais közgazdaságtan vallotta azt az álláspontot, hogy a kiindulópont az egyén vagy a vállalat, és a közgazdaságtan az egyén gazdagodásáról szól. Ezt még a neoliberalizmus által kiindulópontnak tekintett Smith sem képviselte. Ő is a nemzetek gazdagságát, ennek okait és feltételeit kutatta, amiből következik a világgazdaság és a világhatalom vizsgálata is. Kétségtelen, hogy a globális hatalmi szerkezetben most elmozdulás van, amit globális partnerségnek nevezünk. Ez egy kiegyenlítettebb viszony az egy pólusú világrendhez képest. Ezt azonban nem lehet leírni a Római Birodalom hanyatlásával, és a keleti, ázsiai birodalmak felemelkedésével. Alapvető félreértés a hatalom változását pusztán Nyugat és Kelet versengésével jellemezni. Tagadhatatlan, hogy a versenynek van szerepe, de csak a kooperációnak alárendelten, mert biztonsági és értékrendi kérdésekben nem lehet verseny. Kína, Oroszország, és más felzárkózó államok jelenleg éppen bekapcsolódnak a globalizáció igazgatásába. A fő probléma éppen ezért azoknak a társadalmi csoportoknak és az őket kiszolgáló politikai nézeteknek a kezelése, amelyek a régi világrend szemléleti keretével közelítik az új világrendet, a szolgaságot, beleértve a rabszolgaságot akarják fenntartani akkor, amikor sem a globális politikai folyamatok, sem a XXI. századi infrastruktúra és technológia nem teszi lehetővé az úr-szolga viszony fennmaradását. Az a politikai tapasztalat a XXI. században, hogy lehet olyan intézményrendszert kialakítani, ami a világrend stabilitását megőrzi, és egyúttal keretet biztosít a mobilitás számára. Ez az intézmény most formálódik, és a vajúdási fájdalmakat látjuk. Azt azonban el kell mondani, hogy ahhoz a világtörténelmi fordulathoz képest, ami zajlik, ezek a fájdalmak nagyságrendekkel kisebbek minden más történelmi korszakhoz képest. A közgazdasági gondolkodás ehhez alkalmazkodik, ennek elméletéhez járul hozzá, amihez a neoliberalizmusmal folytatott vita adja meg a keretet. A neoliberalizmus végső soron egy XVIII-XIX. századi piacmodell önszabályozását tekintette mintának, amit a klasszikus politikai gazdaságtan nyelvén árutermelésnek hívunk, és amibe befér a kizsákmányolás, a rövid távú szemlélet uralma a hosszú távú felett, az emberi méltóság tagadása. A gazdaságtörténelmi kutatások azt mutatják, hogy ez még abban a korban sem működött annyira jól, ahová azt visszavetítik, de kétségtelen, hogy erőteljesebben volt jelen, mint a XX. században. A XX. században azonban ez az árutermelés egyáltalán nem működött, és nem is ezt írta le a közgazdaságtan. Olyan piacok léteztek, amikben a demokrácia és az emberi méltóság uralkodik, és a piac minden „javítása”, azaz a piaci intézmények létrehozása és működtetése a hosszú távú politikai értékrend érvényesülését szolgálta. Ezt a hagyományt a neoliberais gondolkodás, különösen a mi térségünkben nem vette figyelembe. Csak olyan eszközöket, módszertant látott benne, amit lehet használni az értékrend ellenében is. Ahogy erre utaltam, volt ennek létjogosultsága, de napjainkban, amikor a felzárkóztatás, a fejlesztés a fő kérdés, teljesen idejétmúltá és feleslegessé vált a neoliberais szemlélet. Számos elemet lehetne említeni a piacra vonatkozó közgazdasági elméletek fejlődése tekintetében. Sokan beszélnek a szabályozási forradalomról, vagy az innováció ösztönzéséről, és ezzel összefüggésben a piramis alakú piac szükségességéről, összességében a tudásalapú gazdaság létrehozásáról. A viták, útkeresések közül egyet emelnék ki: a vállalatok, különösen a nagyvállalatok szerepét. Sokan, például Colin Crouch vagy Joseph Stiglitz is tárgyalta a vállalati neoliberalizmus jelen-

ségét. Utóbbi úgy fogalmazott, hogy nem a piacokon, hanem a piacokért folyt a küzdelem. Ez a vállalati neoliberalizmus azonban egy sajátos, ellentmondásos jelenség, mert a multinacionális vállalatok valójában egy technológiai fejlődést valósítottak meg, hozzájárultak a felzárkózáshoz. El tudtak határolódni a provinciális vállalatvezetéstől és államigazgatási gyakorlattól, és emiatt állami funkciókat is átvettek, ez magyarázza enklávé jellegüket. Napjainkban a belföldi vállalatok és az államigazgatás ehhez zárkózik fel, mert a most kibontakozó világgazdasági és technológiai korszakban nagyobb összhangra van szükség a gazdaság egészében. Elkerülhetetlen, hogy a világszínvonalat hordozó multinacionális vállalatok saját menedzsment technikáikat, vállalatvezetési stílusukat kiterjesszék a belföldi vállalatokra is.

Farkas Péter: Én is érzem, hogy vannak ilyen tendenciák, amelyek a mostani helyzetben stabilizálni próbálják a körülményeket: kicsit erősebb állami szerepek, nemzetközi kétoldalú kereskedelmi tárgyalások, ilyen vagy olyan hallgatólagos megállapodások, mint Oroszország és az Egyesült Államok között. Mégis azt mondom, hogy egyáltalán nem vagyok optimista a közeljövő viszonyait illetően. Miért? A progresszívebb közgazdák az Egyesült Államokban és világszerte nagyon nyugtalanok a jelenlegi helyzet miatt. Nemcsak azért, mert rövid időn belül egy új mély válsággal számolnak, hanem azért is, mert tudják, hogy az úgynevezett szekuláris stagnálásról, a kapitalizmus modellproblémájáról van szó.

Mi ez a szekuláris stagnálás? Az előzmény az, hogy világméretben évtizedről évtizedre csökkent a beruházások, a termelékenység, a GDP növekedési üteme. Annak ellenére történt mindez, hogy a legújabb ipari forradalom, a tudomány bőségesen termeli a termelő ágazatok számára a legújabb automatizálási, szállítási, telekommunikációs, folyamatirányítási lehetőségeket. Ennek ellenére az elmúlt tíz évben pl. az Egyesült Államokban a GDP és a termelékenység majdnem a stagnáláshoz közeli állapotba került. Ez példátlan. Ugyanis a válságok után általában egy pangási időszak következik, amely körülbelül olyan hosszú, mint maguk a válságok. Majd ezután jön a felemelkedés, a jó konjunktúra, amikor a beruházások nyomán nő a termelékenység. Ez a fellendülés elmaradt 2008 óta. 2014-15 fordulóján majdnem újra kitört a válság. Ezért nem volt véletlen a Trump-féle adócsökkentés és a kereskedelmi háborús lépések sem, rövid távon kellett növelni a lecsúszó profitokat. A profitráták ma is „bajlódhatnak”: 7-8 százalékon vannak a bruttó, adózás előtti profitok az Egyesült Államokban és Európában is. Ezért – mint válságok előtt rendszerint – igen alacsonyok a realizálható tőkejövedelmek. (Ezért adózik egyre kevesebbet a tőke. A politika, ami szerintem a gazdasági érdekek szolgálóleánya, ezt „elintézi” törvényekkel, mint pl. az USA-ban.) Végül is valaminek következnie kell, mert a válságok feladata éppen az, hogy eltakarítsák azokat a kevésbé életképes felesleges kapacitásokat, tőkéket, amelyek a túlkínálat vagy a túlkapacitások révén – manapság inkább utóbbi jellemző – a profitráták fenntartását, növekedését fékezik.

A kapitalizmusnak vannak ciklikus válságai, és vannak a ciklikus válságok közül olyanok, amelyek csomóponti válságok, mint az 1974-es válság volt, melynek nyomán megváltozott a kapitalizmus működési módja. Véleményem szerint most is egy ilyen válság előtt vagyunk, pontosabban a 2008-as válságnak folytatódnia kell. Az előbb említett progresszív közgazdák éppen arra jöttek rá, hogy nem egyszerű ciklikus válság következik, hiszen a régi modell már nem tud egyensúlyt teremteni, működésképtelen. A másik ehhez kapcsolódó ügy, amire felfigyeltek, az a pénzügyi felfuvalkodottság, amely elvonja a termeléstől a profitokat, a finanszírozást. Ugyanis a kapitalizmus történetében először a gazdasági neoliberalizmus korszakában lett magasabb a pénzügyi befektetések hozadéka, mint a termelő tevékenységeké.

Humánus és progresszív elképzelés, de én sem hiszek abban, hogy a Stiglitz-féle vagy a Rodrik-féle koncepció felülről bevezethető. Ugyanis az alkalmazásukhoz vagy egy erős népmozgalom kellene, vagy az a bizonyos nagy válság, amely a kapitalizmus működési módját megváltoztathatja – ahogy ezt Lester Thurow, az MIT néhai professzora a *The Future of Capitalism* című könyvében még a 90-es években mondta. S tegyük hozzá: a profitorientált nagy cégek mindent meg fognak tenni a profitjaikat, globális hatalmukat korlátozó új, erősebb állami szerepet feltételező modell bevezetése ellen. Ugyanakkor azonban az új irány intézményesülni látszik: a brit Jeremy Corbin és az amerikai Bernie Sanders mögött kialakult koalíciók valamiféle hasonló modellt képviselnek (hiszen Stiglitz pl. a brit Munkáspárt tanácsadó testületének tagja).

Bod Péter Ákos: Lassan rátérhetnénk a magyar ügyekre, de előtte még egy kommentárt fűznék a piaczgazdaságok szekuláris stagnálásának témájához. Kétségtelenül egy sor új jelenséggel találkozunk a fejlett világban, Péter is említette most a gazdasági ciklus újfajta lefutását. Japán lassan harminc éve van abban a helyzetben, hogy nincs érdemi gazdasági növekedése, mégis a japán életszínvonal irigylésre méltóan magas, a japánok életkilátásai igen jók, bűnözéstől és drogoktól keveset szenvednek. Én igazából keveset aggódom Japán növekedési adatai miatt. Már csak azért sem, mert a technológiai fejlődésre gondolva nem vagyok biztos abban, hogy a XX. század közepére kiépített közgazdasági fogalmi rend a GDP-vel, beruházási rátával, munkatermelékenységgel minden további nélkül alkalmazható a digitalizáció forradalmának korszakában, pláne olyan társadalmakra, amelyben a szolgáltatás, és nem az ipar a legfőbb értéktérmező ágazat. Márpedig a fejlett, szolgáltatásalapú társadalomban nehéz vitát kizáró módon mérni a termelékenység-növekedést. Egy régebbi nézet szerint nem nagyon nő a szolgáltatásban a termelékenység, szemben az iparral. Mások szerint éppen ellenkezőleg: nagyon is javul a szolgáltatások hatásfoka, termelékenysége, elég csak a telefonszolgáltatásokat nézni. A távközlés terén valóban forradalom zajlott le. Ha a húsz évvel ezelőtti telefonálási árakon áraznám be mindazt a hang-, kép- és adattovábbítási szolgáltatást, amit most igénybe veszünk, akkor bődületesen nagy GDP-növekedést mutatna ki ez az ágazat, amelyhez képest az acélipar vagy az autógyártás fejlődése eltörpülne. De a telefonálás költségei töredékét sem teszik a korábbinak, sőt közjavakként kvázi ingyen állnak a felhasználó rendelkezésére olyan szolgáltatások, mint a valós idejű navigáció, a pontos időjárás-jelentés, könyvtárnyi tudáshoz való hozzáférés, amelyekhez hasonlóként óriási összeget adtak volna néhány évtizede a gazdagok és hatalmasok, most pedig szinte bárkinek a zsebében ott vannak. Mindez a progresszió alig jelenik meg a kimutatott makrogazdasági tevékenységben. Ezért amikor azt hallom, hogy a fejlettebb piaczgazdaságok reménytelenül stagnálnak, a munkatermelékenység és a reáljövedelem megszűnt növekedni, akkor szisztematikus mérési és fogalmi hibákra gyanakszom.

A másik közbeszúrt kommentárom témája a nemzet. A nemzet kérdése azért nagyon fontos, mert a demokrácia terepe nem lehet a glóbusz, hiszen nincsenek globális állampolgárok, és nem létezik világállam. Nagyon kevesen lehetnek azok, aki valóban világpolgárnak vallják magukat, nem pedig valamely állam, ország, nemzet tagjának. Ha léteznek is világpolgárok, és nem is kevesen európai identitásúak, az emberek óriási többsége mégis csak ennél kisebb társadalmi egységekkel tud azonosulni. A globalizáció sokkjának nyomán okkal került vissza a társadalmi diskurzusba a nemzet ügye, különösen azok részéről, akiknek a társadalmi státuszát veszélyeztetik a globális folyamatok. Látjuk ezt az amerikai példán is. Vagy itt van a Brexit ügye: szűk gazdasági érdekek felől nézve lehetetlen megérteni, de kevésbé meglepő azt tudva, hogy a brit társadalom jelentős része nem kívánt európai polgár lenni (míg a másik fele számára természetes lett az európaisá-

ga). Láthatjuk a kelet-európai nacionalizmusok újraéledését. Igen, a nemzet az a keret, amibe az emberek a bizonytalanságok elől menekülnek. A politikusok értelemszerűen rájátszanak erre az érzésre, mivel érdekükben áll a nemzet visszaerősödése, hiszen a saját felhatalmazásuk, legitimitációjuk a nemzeti határokon belüli szavazóbázisból fakad. Most vegyük számba, hogy melyek azok a gondok, amelyek korunk emberét a legkeményebben érintik. Itt van a már említett klíma-ügy. Az éghajlatváltozás nyilvánvalóan nem állítható meg a határoknál. Mondhatnám a népmozgalmakat is, azok szintén átlépik a határokat. Vagy a technológiának a különböző fő- és mellékhatásait. Tehát ha a XXI. század nagy kihívásait nézzük, egyik sem oldható meg nemzeti keretek között. Eközben a nemzet bizonyos értelemben a reneszánszát éli. Így van ez nálunk, a lengyeleknél, a térség más országaiban. A politika egyre nagyobb hangerővel beszél a nemzeti érdekről, miközben nagyon jól tudjuk, hogy nemzeti keretek között egyszerűen nem oldhatók meg azok a feladatok, amelyek teljesítésére bejelentkezik a magát patriotának hívó politikus. Mindezt hívhatjuk populizmusnak, és nevezhetjük egyszerűen nagyotmondásnak is. Hiszen a politikus megígér valamit, amit nem tud teljesíteni. Nem azért, mert nem akarja, ámbár talán nem is akarja, ám ami fő: nem képes rá.

Nem oldhatók meg a gazdaság terén sem, holott sokan képesek elhinni azt az állítást, miszerint a növekedésnek ennyi és ennyi százaléka a kormány (más verzióban a jegybank) politikai döntéseinek köszönhető. Ezt hallani itthon, holott csak annyi igaz mindebből, hogy a térség, és benne hazánk évek óta tisztas gazdasági növekedési adatokat produkál. Egyébként a mögöttünk hagyott évek más térségben is növekedést hoztak a nagy válság lefutását követően. Amíg a gazdaságelméleti szakma a szekuláris stagnálás mibenlétét taglalta, az Egyesült Államokban 2009-től a mai napig szakadatlanul növekedett a gazdaság. Az eurózónában a 2012-es utolsó nagy megrázkódtatás óta folyamatos a gazdasági növekedés, és tizenegymillió munkahelyet teremtettek. Nem azt állítom ezzel, hogy minden rendben lenne Európában, azonban most még nincs krízis. Az elmúlt huszonhat negyedévben nőtt az Európai Unió GDP-je. Beszélgetésünk időpontjában, 2019 nyarán mind valószínűbb, hogy ez a felívelő üzleti konjunktúra véget ér, de talán nem drasztikusan.

Viszont a mi saját vidékünk, ez a félperiféria avagy félcentrum roppant érdekes helyzetben van, és viszonyai kapcsán ismét szólni kell a közgazdasági teóriákról. Ugyanis a külgazdasági nyitottságnak olyan mértékét értük el mostanra, amely szinte példa nélküli: a magyar (vagy a szlovák, cseh) export az ország GDP-jével nagyjából azonos nagyságrendű. Hazánk más vonatkozásban is extrém módon nyitott: a GDP-hez való hozzájárulást tekintve a magyar tulajdonú vállalkozások 48%-ot tesznek ki, ami azt is jelenti, hogy 52% a külföldi tulajdonban levő vállalkozások hozzájárulása. Ez európai csúcás.

Vajon jó dolog, rendben lévő ügy az ilyen mérvű külső kereskedelmi, tulajdonbéli nyitottság? Volt egy időszak, amikor az számított elfogadott igazságnak, hogy minél nyitottabb egy ország, annál jobb, mégpedig azon a logikai alapon, hogy így nagyobb arányban tud részt venni a nemzetközi munkamegosztásban. A tényadatok azonban azt mutatják, hogy a nyitottság és a gazdasági fejlettség (például az egy főre jutó GDP-n mérve) nem követ lineáris kapcsolatot. A nemzetközi adatok szerint a nyitottság mértékének növekedése egy bizonyos tartomány eléréséig valóban erősen korrelál a gazdasági fejlettséggel, de egy mértéken túli nyitottsághoz már nem társul nagyobb fejlettség. Lineáris összefüggés helyett egy kínai kalapra, vagy másként egy fordított U betűre emlékeztet a Föld országainak nyitottsági és fejlettségi viszonyait leíró görbe. Mint ahogy az életben sok mindenben, a külső nyitottság dolgában is létezik egy optimum. Ha az ember a nagy melegben semmi ruhát nem hord – ez az egyik véglet –, leég a háta a napon. Ha meg bundában megy ki, akkor hőgutát kap. Tehát az értelmes ruhaviseletnek igazodnia kell a külső körülményekhez.

Lássuk be, hogy a magyar, az ír, a szlovák nyitottság túlságosan nagy. Ez idáig egy közgazdasági állítás, amelyből nem vezethető le a nemzetállam visszajövele. Mint mondtam, a nemzet-re hivatkozást egyfelől a politikai hatalom megszerzésének és megtartásának akarata motiválja, másfelől pedig a globális viszonyok következményei miatt lehet olyan erős a társadalom elég nagy részében a nemzeti motívum. De ha már exponáltam a túlzott nyitottság kérdését, folytatnom kell az ügyet. Akkor hogyan tovább? Záruljon be a gazdaság? Ezt közgazdászként nem tanácsolnám. Politikai daczból vagy ügyetlenségből fakadóan előállhatna (akár csak részleges) bezárkózás, ám az tragikus következményekkel járna az országra nézve itt Európa közepén. Azt most itt aligha tudjuk kitérgyalni, hogy „miként tovább, Magyarország”, de azt igen, hogy mit nem kellene tennie a politikának, gazdaságpolitikának: nem szabad továbbvinni azt a modellt, amelyben újabb és újabb drágán idecsalt külföldi nagycégtől remélnek munkahelyeket, amelyek a gazdaságban szigetként működő ipartelepeken létesülnek.

Annyi azonban itteni témánkhoz tartozik, hogy a szuverenitást hangoztató, nemzeti húron játszó politikus nem valami bornírt, minden alapot nélkülöző ügyet tematizál, mivel valódi aránytalanságok gyűltek fel Európa keleti peremén (és más formában, más tényezők miatt Európa déli periferiáján). Valódi ügyeket is lehet szűk csoportérdekek szolgálatába állítani, nemzeti csomagolásban eladva. Eközben van egy sor olyan valós ügy, amire nem képes megoldást adni a nemzetállam, bárki bármit állítson nagy hangon. Ugyanakkor mégsem ajánlanám megoldásként az *európai egyesült államok* koncepcióját, noha állíthatók mellé logikus érvek. A demokráciának egyelőre más gyakorló terepe nincs, mint a nemzetállam, esetünkben az európai uniós tagállam. El tudom képzelni, hogy jön egy új generáció, amelyeknek nagyon más lesz a társadalomképe: az „Erasmus-nemzedék”. Ám nálunk az az új generáció, amelyik teljes természetességgel utazik országról országra, csak egy szegmense a magyar fiatalságnak. Magam is látom, és az ifjúságszociológia is jelzi, hogy a magyar fiatalok jelentős része bizony meglehetősen zárt gondolkodású és kockázatkerülő. Az állami védelemre támaszkodás gondolata meglehetősen erős a magyar társadalomban, és nem csak az idősebbek között.

Vannak nyilván történelmi okok, de azzal zárnám, amivel kezdtem: a mi problémáink valóban elég sajátosak, lévén hazánk az európai félperiferián található. Ezen a vidéken mások a fő gondok, mint a nagyon gazdag és fejlett országokban, amelyek beragadtak egy magas jövedelmi szinten a „nem-növekedésbe”, vagy az utóbbi évtized európai adatai alapján: mérsékelt növekedésbe. Nálunk az uniós átlagnál némileg gyorsabban, jó években pedig sokkal gyorsabban nő a gazdaság, amit a magyar kormány rendszeresen saját teljesítményének tud be, kétséges érvelésekkel. Persze csupán a nyugatinál jóval szerényebb jövedelmi szintünkhöz mérve számít gyorsnak a térség növekedése, külső tőkeimporttal, technológiaátvétellel, masszív uniós pénzügyi támogatottság mellett. Igen, az európai periferián lehetséges az átlagnál gyorsabb növekedés. Ám ugyanebből a helyzetből fakad gazdaságunk nagyfokú kitérttsége, és ami ennek folyománya: a társadalmi fejlődés kockázatosága.

Itt a peremvidéken különösen erős a külső determináltság, a távoli erőknek való kiszolgáltatottság érzése. Ezt az államhatalom jól látja, még rá is játszik, hogy azután biztonságot és védelmet nyújtó szereplőként jelenhessen meg. Ebben a térségben hagyománya van mind a magas aspirációnak, mind a félelemnek. Ha végiggondoljuk Kelet-Közép-Európa földrajzi helyzetét, bérköltés-szintjét, akkor gazdasági vonatkozásban inkább a sikerre ítélték közé számítunk az európai keretek között. Elég a térképre nézni, hogy láthassuk: a magyar, a lengyel gazdaság nincsen rossz helyen, közel fekszik a kontinens gazdasági erőközpontjaihoz. A nagy kitérttség azonban jó konjunktúra mellett előny, rossz (német)

konjunktúra esetén inkább hátrány. Most fordul a világ technológiai értelemben, és a gazdasági ciklus is formát vált. Térségünk nemzeti elvileg lehetnének nyertesei is ennek az új korszaknak, ám csak akkor, ha értelmesen el tudunk helyezkedni a megváltozó viszonyok között. Ebben vannak félelmeim.

Trautmann László: Én is úgy gondolom, hogy érdemes a magyar kérdésre rátérni. Optimista vagyok ebben a tekintetben, úgy vélem, hogy a fejlődésnek nincs alternatívája Magyarországon sem. A magyar politika és gazdaság hozzákötődik a globális folyamatokhoz: az intézményrendszer, a politikai, a technológiai és a gazdasági folyamatok annyira egységes rendszert alkotnak nemzetközi szinten, hogy a szuverenitás fogalma jelentős átgondolásra szorul, ha egyáltalán lehet neki értelmet tulajdonítani. Az probléma, hogy vannak olyan politikai és gazdaságpolitikai irányzatok, amelyek ezt a felzárkózási folyamatot szeretnék megzavarni, és konzerválnák a provincializmust. Szeretnének egy elavult gazdálkodói és műszaki kultúrát fenntartani, és erénynek állítanak be az elmaradottságot. Ez a törekvés nem egyszerűen az elmúlt néhány évben volt jelen, hanem a rendszerváltás kezdetétől erőteljes szerepet kapott a gazdaságpolitikai kommunikációban, miközben a gyakorlatban ezzel ellentétes folyamatok voltak a meghatározóak. Ez a törekvés, amit neoliberalizmusnak lehet nevezni, nem szűkíthető csak azokra, akik amellett érveltek, hogy védjük meg azt, amit nem lehet megvédeni, mert ellentmond az alapvető értékrendnek és a globalizációnak. Ide tartoznak azok is, akik teljesíthetetlen normákat szabtak meg, és aztán keseregtek, hogy nem sikerült ezeket teljesíteni, és panaszkodtak a magyar elmaradottságra. Ez ugyanannak a jelenségnek a két oldala. Erre vonatkozóan csak egy személyes példát hadd említsek. Harminc éves felsőoktatási tapasztalatom alapján állíthatom, hogy a különbség a magyar és a nyugati felsőoktatás között nem a szakmai tartalomban, hanem a pedagógiai hozzáállásban van. Ennek forrása pedig nem az oktatástechnika különbsége, hanem a tanár hozzáállása a hallgató teljesítményéhez, a teljesítményelvre való ösztönzés hiánya, a támogatás ahhoz, hogy a lehető legtöbbet lehessen kihozni a hallgatóból vagy a diákból, tisztelet természetesen a kivételnek. Ez tipikus neoliberalizmus, mert nem segíteni akar a nem úgy létező nyugati norma hangsúlyozásával, hanem elnyomni és akadályozni a fejlődést. Nem ez, és soha nem is volt ez a Nyugat célja. Az ellentmondás a kommunikáció és a technológiai és gazdasági fejlődés között ma már tarthatatlan. Ennek oka természetesen az az elv, hogy az igazat kell mondani, nem lehet a fő fejlődési iránnyal ellentétes álláspontot hosszú távon képviselni. Ezt fogalmazza meg az úgynevezett versenyképességi fordulat szlogenje is. A sokat emlegetett közepes jövedelmi csapdából való kitörés ugyanis azt követeli, hogy a gazdálkodókat, állampolgárokat motiválja a gazdaságpolitika, hihető és követhető jövőképet közvetítsen. Ezt pedig nem lehet tudomány és értékrend nélkül tenni. A jövőkép azonban nem szűkíthető anyagi célok meghatározására. Ez is része, de a jövőkép a globalizáció korában és a magaskultúrával összhangban egy erkölcsi-értékrendi jövőkép is. A hibáktól, a bűnöktől való megszabadulás feltételeit is meg kell határozni, aminek vannak gazdasági összefüggései is. A politika vagy a gazdaságpolitika nem az alantas vágyak elérhető kielégítésének tudománya, hanem az erényes életről való tájékoztatás és az ahhoz szükséges gazdasági feltételek megteremtése. Ez elvezet a neoliberalizmus problémájához. A neoliberalizmus ugyanis annak a többszázados, de legalább XX. századi magyar hagyománynak az elméleti leképeződése az elmúlt harminc évben, amelyik a kisszerűségen, az önzésen, az áruláson alapszik. Ez tört felszínre 1989-ben, de hozzá kell ehhez tenni, hogy mindig is jelentős szerepet játszott a magyar politikában és gazdaságpolitikában a Horthy-korszakban és a Kádár-korszakban egyaránt. Az uralkodó kommunikációs modellé válása ugyanakkor egyben lehetőséget is ad leküzdésére,

mert a XX. századi magyar történelemnek az volt a sajátossága, hogy a történelmi kataklizmák kibeszéletlenek maradtak. Minden korszak elfojtotta azokat a kérdéseket, amelyek az okokra és a megoldásokra vonatkoztak volna. A globalizáció kora az első, amikor végig lehet gondolni és elméleti megoldásokat is lehet találni ezekre az eseményekre.

Farkas Péter: Nagyon tetszett, amikor Péter azt mondta, hogy mi félperiféria vagyunk. Szimpatikus számomra, hogy László a neoliberalizmus önző modelljén való túllépés szükségességét hangsúlyozza. A félperifériás helyzetünk, és az egész jelenlegi világrend azonban korlátokat szab.

A fejlődő országok világgazdasági helyzetének kutatója voltam a rendszerváltásig, ezért nagyon megijedtem ettől az átalakulástól. Mert pontosan tudtam, hogy kialakul a félperifériás függőségi viszony. Mert tudtam, hogy a legfőbb jövedelmi csatornák átkerülnek majd a nagyvállalatok kezébe. Tudományos vitákon is felemlítettem, hogy rövid távon milyen kedvezőtlen tendenciák fognak kialakulni a társadalomban: a GDP színvonalában, a termelési szerkezetben és a tulajdonviszonyok átalakulása révén a foglalkoztatottságban, a szegénység növekedésében. Nagyon kevesen értették, hogy miről beszélek.

Tehát megértem, elvontan szimpatizálok is azzal a koncepcióval, amelyet László és Péter ki-fejt. Nevezetesen azzal, hogy a beágyazottság címszó alatt ebben a nagyon nehéz helyzetben, ahol a nemzetközi erőviszonyok adottak, a félperifériás helyzet adott, meg kell próbálni humanizálni, emberibbé tenni a viszonyokat, és olyan társadalmat létrehozni, amelyben mindenki jobban érzi magát. Én azonban azt hiszem, hogy szűkek a lehetőségek. Más politikai erőviszonyok között a mai és a közeljövőben várható még feszültebb világgazdasági, világpolitikai helyzetben pedig különösen fékezett ez az út. Ne tévesszen meg bennünket az elmúlt két év gyors kelet-európai növekedése, az ilyesmi gyorsan ki szokott pukkadni! Ha nem jönne a közeljövőben válság, akkor is nagyon hosszú évtizedeket követelne a GDP tekintetében a felzárkózás az európaihoz. Abban sem hiszek, hogy ez egy valódi felzárkózás – a mi félperifériás helyzetünk sokkal inkább egy strukturális status quo, mintsem felzárkózás. Ugyanis nem a GDP szintje a leglényegesebb, hanem az, hogy a GDP-ből adódó jövedelmeket ki és hol realizálja. Felzárkózás-e az, ha a bedolgozó magyar cégek és a külföldi nagyvállalatok jövedelmi csatornái olyanok, amilyenek ma? Amikor a jövedelmek nagy részét a külföldi társaságok realizálják, és jelentős hányadukat kiviszik, még ha az nem is mindig jelenik meg a könyvelésben. Ezt az erőviszonyt a mai világrendben nem tudjuk megváltoztatni. A jövedelemrealizálás és egy igazságosabb társadalom lehetősége tekintetében pedig fontos tény, hogy a jelenlegi, alapjában még mindig neoliberális modellben a GDP bérhányada világszerte tendenciálisan csökken...

Itt újra megjegyzem, nem bízom abban sem, hogy a keynesi jóléti rendszerhez vissza lehessen térni, ahogy azt Rodrikék és Stiglitzék sugallják (bár szavakban ők is hangoztatják, hogy a fejlesztő államhoz, a jóléti államhoz már nem lehet teljesen visszakanyarodni). Nem gondolnám, hogy a kulturális értékrendbeli felzárkózással rendben lennénk, még haladó polgári értelemben sem. Mert gondoljuk végig, hogy milyen erős hatása van a szélsőjobboldali gondolkodásmódnak, ami a kormányhatalmat is fenntartja. Bár a budapesti kulturális kínálat gazdag, de mekkora az a réteg, amely hozzájut? A többieknek marad a nagy arányban ponyvaszintű kultúra, a tévés és internetes agyrágógumi.

A letragikusabb pedig az, hogy a magyar társadalom több, mint fele gyakorlatilag kiesik ebből az úgynevezett felzárkózási tendenciából, ha egyáltalán van ilyen. Statisztikai tény, hogy milliók a rendszerváltás előtti szint alatt fogyasztanak, és nem jutnak hozzá az élettanilag szükséges tejtermék-, hús-, zöldség- és gyümölcsmennyiséghez.

Tehát nemcsak az számít, hogy általánosságban mennyit beszélünk az országról, nemzetről, népről, függetlenségről, felzárkózásról, hanem az is fontos, hogy milyenek a világméretű valódi erőviszonyok, az, hogy ki és kinek az érdekében diktálja a törvényeket. A Munka Törvénykönyvét úgy módosítják a munkavállalók kárára, hogy senkivel nem egyeztetve, a szakszervezeteket be se vonva döntenek. Megalkotják az ún. rabszolgatörvényt csak azért, mert két-három bajor gyökerű nagyvállalat ezt követeli. Lehet nemzeti modellről beszélni, a jelenlegi kormány nemzeti melldöntést csinál, de a lényeg mégiscsak az, hogy milyenek a valódi erőviszonyok, amelyek a nemzeti és nemzetközi folyamatok összefonódását, dinamikáját, az erősen aszimmetrikus erőviszonyokat meghatározzák. Sőt, a magyar vállalkozók is profitorientáltak, ők sem érdekeltek az inkluzívabb modellben.

Összefoglalva és megismételve: nagyon megértem Pétert, hogy humánus, „beágyazottságos”, komfortosabb társadalmat kellene létrehozni, ám erre a globális és hazai kapitalizmus érdekviszonyai és erőviszonyai között szerintem nagyon szűk a reális lehetőség. Az ilyen társadalom már erőteljesen szétfeszítené a kapitalizmus individualista érdekviszonyait, működési módját, mégpedig a közösségi érdekek fokozottabb érvényesítésével. Nem egyszerűen nosztalgia, ha komolyan vesszük, hogy a jelenleginél igazságosabb, inkluzívabb társadalmat akarunk!

Bod Péter Ákos: Ezt hadd kommentáljam. Amikor szociális gazdaságot mondtam, akkor abban a szociális jelző nem azt fejezi ki, mint a magyarban a szociális ellátás, szociális otthon összetételben. Az angolban a *social* szintén nem adja vissza azt, ami az eredetiben benne van: *Soziale Marktwirtschaft*. A német modellben a *soziale* a gazdaság társadalmiasított jellegére utal: a vállalatokon belüli társadalmi részvételre (*Mitbestimmung*), az érdekképviseletek közötti folyamatos egyeztetésre, és arra, hogy a reguláló állam elejét veszi a nagyvállalatok erőfölényes helyzeteinek, annak, hogy az óriás méretű cégek rátelepedjenek a gazdaságra, társadalomra. Tehát amikor mintaként a német, kontinentális modellt említettem, szemben az 1980-as években diadalmasan felemelkedő angol-amerikai úgynevezett szabadversenyos modellel, akkor egy élő és tesztelhető piacgazdasági szisztémára utaltam. Ma már bevallhatjuk, hogy ez a minta nem valósult meg a magyar rendszerváltozás során különféle okok miatt – ami egy külön beszélgetés témája lehetne. Mindenesetre az lényeges, hogy a szociális piacgazdaság nem valami puha kapitalizmus, hanem versenykapitalizmus. Csak éppen olyan nézetrendszeren nyugszik, amelytől idegen mind a „*big business*” uralma, mind a gyar, kiterjedt állam.

Sokan mondják, hogy ilyen piaci szisztéma nem létezik, de igenis volt, és nyomokban most is megvan. Az 1950-es évek német (nyugatnémet) fejlődése hozott ilyet. Tulajdonképpen amikor az inkluzív fejlődésről beszélnek újabban, bizonyos fokig ennek a régebbi irányzatnak az újbóli felfedezéséről van szó. Hiszen a feladvány most is az, hogy a gazdaság miként tud versenyképes lenni a fennálló viszonyok között úgy, hogy be legyen ágyazva a társadalomban. A beágyazottság pedig számomra nem azt jelenti, hogy párnák között hentereg, az nem valami felpuhított, piactalanított, illedelmesen viselkedő gazdaság képét vetíti elénk. Versenyelvű, dinamikus piacgazdaság az, úgy szabályozva, hogy a társadalom újratermelődését és fejlődését ne tudja veszélyeztetni. A beágyazottságba beletartozik az is, hogy a gazdasági folyamatok korrekciójának következtében nem lehetnének tartósan leszakadó rétegek és térségek. Nem a jóléti segélyezés, hanem a gazdasági szerkezetnek a jóvoltából nincs masszív szegénység ebben a modellben.

A magyar ügyeket illetően kritikusabb vagyok. A beszélgetés során eddig talán én voltam a leginkább optimista. Most azonban keményebben kell fogalmaznom. Eleve más és élesebb a kritikám az elmúlt harminc, sőt ötven évet tekintve. Én nem a fejlődő világ problémái felől néztem

a gazdasági rendszereket. Már a politikai rendszerváltásunk előtti két évtizedben végig az volt a kérdés, hogy a megreformált tervgazdasággal el lehet-e jutni a fejlettség, nemzetközi versenyképesség minimálisan szükséges szintjére, elkerülendő a visszacsúszást, a perifériára való sodródást. A teljesítmény egy ideig elégnak látszott a „legvidámabb barakk” státuszához, de csak arra volt elégséges, ezt a végén tisztán látta az állampárt is. A reformálatlan autoriter rendszerek a maguk módján szintén felkapaszkodtak egy szintre, de azon reménytelenül megragadtak. Hát igen, erős centralizáltsággal a közepes fejlettség szintjén nem lehet túllépni. A szovjet, az NDK, a román ipar egy bizonyos szintre eljutott, és onnan már nem vezetett felfele út. Legyen ez tanulság most is.

Mi itt most a jövőt kutatjuk. Egyebek mellett kitárgyaltuk, hogy a fejlett gazdaságok megrekednek, stagnálnak, és ez népszerűtlenné teszi a szabadelvű demokratikus politikát, a fennálló elitet, az egész kapitalizmust. Magam ugyan ezt a stagnálási ügyet, amint már érveltem, másképp látom, és nem vagyok annyira fatalista a nyugati rendszerű piacgazdaság elakadását illetően sem, rugalmasabbnak gondolom a modern piaci modellt. A jóléti államok esetleges stagnálásánál sokkal nagyobb veszélyt látok az autoriter rezsimek dolgában. Kiderül majd, hogy Kína vajon a későbbiekben ugyanúgy versenyképes tud-e lenni, mint most. Autoriter társadalomban lehetséges-e innoválni, élre kerülni? Nem akarok általánosítani, de mint oktató, aki mind több keleti egyetemistával dolgozik, tapasztalhattam a kulturális sajátosságokat. Faggatom a 21 éves kínai vendéghallgatót, de nem nyilvánít véleményt. Ha egyenesen megkérdezem, hogy az exponált ügyről ő személyesen mit gondol, zavarba jön, és bevallja, hogy ilyen kérdést ő még nem kapott iskolában, egyetemen.

Nos, ez az attitűd az utolérési szakasz alsó szintjén, ahol a máshol kitalált technológiákat másolják, honosítják, csiszolgatják, talán még elmegy, de gondban lesznek, ha ezen nem tudnak túllépni. A dél-koreaiaknak, a japánoknak sikerült, meglátjuk, hogy ez a kínaiaknak menni fog-e. Vagy az oroszoknak. Az orosz gazdaság egyáltalán nincs jó helyzetben, ipari szerkezete és külkereskedelmi struktúrája teljesen peremvidéki jellemzőket mutat. Talán az elégtelen modernizációs teljesítmény miatt döntött a hatalmi elit, Putyin elnökkel az élen, a krími területszerzés mellett, rájátszva a nemzeti érzésre és a dicső múlt iránti nosztalgiára. Az orosz fejlődés a jelek szerint elakadt. Nagy kérdés, hogy a „*middle income trap*”, azaz a közepes jövedelmi szinten való tartós elakadás mennyire fenyegeti az eddig sokkal dinamikusabbnak mutatkozó Kínát. Nem ok nélkül Kína kapcsán került be a gazdaságpolitikai vitákba ez a fogalom.

Ami pedig a magyar ügyet illeti, az én félelmem gyökere is ebből fakad. A 2008-as krízis minket jobban érintett, mint Európa egészét. Az exportnak erősen kitétt német gazdaság 2009-ben négy százalékos recessziót szenvedett el. Mi pedig az évben a GDP csaknem hét százalékára rúgó visszaesést könyvelhettünk el. A megelőző évek roppant sikertelen gazdaságpolitikája mellett az is szerepet játszott a nagy visszaesésünkben, hogy nagyon nyitottak vagyunk. Amikor a világ-gazdaság bővül, az ilyen nyitott gazdaság gyorsabban szokott növekedni, mint a nagyobb belső piacú, kevésbé nyitott ország, de amikor a világkereskedelem zsugorodik, akkor sajnos az átlagnál nagyobbat esik a nyitott gazdaság. Ez idáig világos, némileg lehet is alkalmazkodni a változó viszonyokhoz rugalmas intézményekkel, kontraciklikus tartalékokkal. Nálunk azonban nem ez történt. A 2008 őszen beállt sokkra a 2010-ben hatalomra kerülő és azóta regnáló kormány a fejlesztő állam felé fordulással reagált. A politikai akciókon túl, mint amilyen a keleti nyitás, az újraparosítás, ágazatok és vállalatok nacionalizálása, a makroadatokat is alátámasztják ezt az állítást. A magyar költségvetésből gazdaságfejlesztési célra arányát tekintve sokkal több megy, mint az OECD vagy az EU átlaga. Továbbá ha megnézzük, hogy milyen hányad jut nálunk egészségügyre, oktatásra, kutatási és fejlesztési célokra, akkor nagyon markánsan elmarad a magyar adat

a velünk összevethetőktől. Tehát ez egy olyan hatalmas struktúra, amelyik a modernizációt alapvetően a centralizáció eszközeivel és a fejlesztő állam eljárásaival akarja megvalósítani, nem pedig a verseny és vállalkozói kezdeményezés révén. A modell egy részét bevallottan Keletről vették át.

Ez a Kelet ma nem annyira sikeres, mint tíz évvel ezelőtt volt. Ha itt a vitában említették a fejlett világ egyenetlen és törekeny fejlődését, akkor gyorsan tegyük hozzá, hogy még volatilisabbnak bizonyult a BRICS, amely pedig a Nyugat nagy pénzügyi válsága idején sikertörténetként került be a köztudatba. Fussuk át a BRICS-csoport mai állását. Brazília (B) éppen csak elkerülte most az összeomlást. Oroszország (R) viszonyai erősen függenek az olajtól, ma mindenestre kisebb az oroszok világgazdasági részaránya, mint tíz éve. India (I) gyorsan nőtt, talán marad is ezen a növekedési pályán, és remélhetően megmarad demokráciának, bár szaporodnak a kérdőjelek. Kína (C) esetében a következő fejlettségi szintre lépés kérdésességét már említettük. Dél-Afrika (S) helyzete roppant törekeny. Ezért azt gondolom, hogy ha valaki a BRICS-csoport fejlődését veszi mintának, rosszul teszi.

A magyar viszonyok és adottságok elemzése alapján úgy vélem, hogy ez a fajta centralizációs modernizációs próbálkozás megkésett. Teljesen tényellenes gondolkísérlet szerint talán harminc évvel ezelőtt még lehetett volna ilyen alternatívával próbálkozni, a kínai út kelet-európai „visszaexportja” formájában. Ámbár az autokratikus rendszerek belarusz vagy putyini változata elég kétes példaként áll előttünk. A valóságban azonban egészen más irányt vettek harminc éve az események. Azok értelmezéséhez jó tudni, hogy akkor a bomba formájában levő globalizáció a maga amerikai akcentusával uralta a közgondolkodást az egész világban. A hirtelen ránk köszöntő szabadságban az egész kelet-közép-európai térségnek ez lett a gondolati főárama. A „rajnai kapitalizmus” modelljét akkor még a németek, franciák sem nagyon tukmálták ránk, hiába gondoltuk többen akkor, hogy az ordoliberalis szellemi iskolára támaszkodó szociális piacgazdasági rend, amelyik a német gazdaságot, Ausztriát olyan sikeresen megújította a második világháború után, persze az akkori sajátos történelmi viszonyok között, nekünk is jobb lenne, mint a többi versenyző modell.

De ez már történelem. A gyors átmeneti időszak más irányt adott a térségnek, és benne a magyar gazdaságnak. Gazdaságszerkezeti ismérvek szerint nem is kell szégyenkeznünk az első évtizeddel, a magyar átalakulás első szakasza egészen sikeresnek számított a térségben. Még a későbbi zökkenők ellenére is elmondhatjuk, hogy az új technológiákat sikeresebben veszi át Európa keleti pereme, mint a déli periféria. A lengyel, a szlovák, a balti, és újabban a román gazdasági modernizáció és felzárkózási teljesítmény talán nem sorolható a csoda kategóriájába, lásd referenciának az egykori német vagy olasz gazdasági csodát, de gazdaságtörténeti mércén is komoly eredmény.

A várakozások, értékek, attitűdök, meg persze a mögöttük meghúzódó társadalmi folyamatok más képet mutatnak. Az 1990-ben ránk zúduló szellemi, politikai, szakmai áramlat az intézményekkel még csak-csak foglalkozott, de a társadalom alkalmazkodási képességével, az elvileg örömteli változások nyomán fellépő veszteségekkel, és magukkal a vesztesékekkel nem sokat törődött. Később sem született világos koncepció arra, hogy ilyen töredezett társadalommal, ennyi leszakadó térséggel és réteggel miként hajtható végre az „európai visszatérés”. Nem ok nélküli tehát az, hogy a térségben több kormány is másfelé, keleti minták felé kezdett tájékozódni. Erős nézetem, hogy abból újabb zsákutca lesz. Amit láttunk az elmúlt néhány évben, az bizonyos társadalmi problémáknak a pacifikálása, de nem megoldása. Ezt értem a közmunkára, a roma lakosság és a városi szegények helyzetére, az egészségügy tüneti kezelésére, és sorolhatnánk még gondjainkat.

Ezzel a közelmúlttal a hátunk mögött tekintsünk rá a globalizáció témájára és az antiglobalizációs irányzatokra. Térségünk három évtizedes fejlődése megmutatta, hogy a nemzet nem üres fogalom, aztán megtapasztaltuk, hogy a tagállamiság a ma Európájában nem üres keret. Ugyanakkor jól tudjuk, hogy a termelési tényezők és a javak mozgását, és főleg a tőkeáramlást tekintve kicsi a nemzetgazdaság mozgástere. Ennek ellenére sok múlik azon, hogy milyen célokat és mennyire hatékonyan követ az állam. Önfelmentés azt mondogatni, hogy így is, úgy is a nagytőkések, a multik fújják a gazdaságban a passzátszelet. Ez nem egészen így van, hiszen hasonló globális kényszerek és lehetőségek között másként boldogultak az írek, és megint másként a görögök. Az észtek is sikereesebbnek mutatkoznak, mint a hozzájuk közeli litvánok. Sajnos az adatok azt mutatják, hogy a szlovák, a lengyel modernizáció is dinamikusabb, mint a magyar. Ezért tehát azt gondolom, hogy a kultúra, a társadalmi normarend, és egy sor úgynevezett puha tényező szerepe sokkal fontosabb, mint azt a közgazdászok zöme gondolta, gondolja.

Trautmann László: Kornai Jánost szeretném idézni, aki azt mondta, hogy a rendszerváltás világtörténelmi siker, ugyanakkor a csalódottságot látjuk széles társadalmi csoportokban. Ezt a világtörténelmi sikert a történelem igazolta, még ha csak erre a térségre gondolunk is. Az új globális intézményi renddel, beleértve európai uniós tagságunkat is, elkezdődött a nacionalizmus felszámolása a társadalmi közgondolkodásban. Széles társadalmi csoportokban tudatosul, hogy az értékrenden alapuló kooperáció az egyetlen járható út. Ugyanakkor ezt egyelőre nem felszabadulásként élik át, különösen nem a magyar társadalomban, hanem elnyomásként, ami egyszerűen nem felel meg a tényeknek. Itt utalva az előző kérdésre, a fő gond az, hogy ezt a nézetet különböző politikai és közéleti szereplők erősítik is, és nem felszabadulásként értelmezik. Márpedig ezzel a nézettel nem lehet stabilitást teremteni, konszolidálni, amire pedig szüksége van a magyar társadalomnak is a felzárkózása érdekében. A közbeszédért folyik tehát a küzdelem, de a vita tárgya nem az, hogy a média ilyen vagy olyan politikai irányultságú-e, esetleg kiegyensúlyozott, hanem az, hogy nem lehet egyensúlyt teremteni az értékrendet követők és az azt tagadók között. Az alapvető értékek feltétel nélküliek, és ennek monopóliuma kell, hogy legyen a közbeszédben is. Az más kérdés, hogy az értékrend alkalmazásáról lehet és kell is vita. De az elfogadhatatlan, ha a nemzetközi intézményeket gyarmatosítónak tartjuk, mert ez félreorientálja a magyar társadalmat, teljesen felesleges és értelmetlen konfliktusokhoz vezet. Érvelni, esetleg vitatkozni kell a helyes gazdaságpolitikáról. Egy ilyen vita szükségességét mutatják a globális és az európai politikai változások. De vitatkozni csak azzal lehet, aki osztja az alapvető értékeket, azzal nem, aki szét akarja verni az együttműködést. Ezt nem is lehet elérni, hiszen a globalizációnál nincs nagyobb erő.

Kiss Endre filozófus írásos hozzászólást tett a beszélgetéshez.

A kör némelykor a végéhez ér. A ciklus végén eljuthatunk a kiindulópont valamelyik új változatához. Miközben három évtizede foglalkozom elméletileg a globalizációval, a közgazdasággal kapcsolatban a vitához való hozzászóláskor ez a gondolat kerít hatalmába.

A hatvanas évek végén (lehet, hogy egyetemközi futballmérkőzés után) kezembe került akkori Közgazdaságtudományi Egyetemi újságjának egy száma (sajnos a címére nem emlékszem, de magára a lapra, egészen tördelésig lemenően igen). Nagyon megtetszett ez a szám. Az akkori ELTE-s Egyetemi Lapokkal összehasonlítani nem lett volna sportszerű, mert ez a lap a

Közgázzal (és mint kiderült, még a közgazdasággal is) foglalkozott, miközben az akkori Egyetemi Lapok egy absztrakt és felépítményjellegű olümposzsal, ami valahol a három és fél kar fölötti mitológiai magaslatokban és egyszerre (sikeres képzavarral szólva) a senki légtérben tanyázott. Mindenütt volt, és nem volt sehol.

A Közgazdaságtudományi Egyetem ezen lapszámában arról volt szó, hogy a közgazdászoknak a közgazdasággal kellene foglalkozni. Ez engem 1967-68-ban még akkor is meglepett, ha néhány vegyes eredményekkel járó udvarlási kísérlettel eltekintve teljes fiatalkorom az Új Gazdasági Mechanizmus propagandájának közösségi keretekben való meghallgatásában állt. Túlzás nélkül száz felé közeledhetett azoknak az alkalmaknak a száma, amikor a hadseregben és a civil életben, a légön és politikai gazdaságtan előadásán, Pesten és vidéken mindig ugyanazt hallgattam: a gyár legyártja a szifont, az igazgató megkapja a jutalmat, de vagy mégsincs szóda, vagy nem veszi meg senki. Természetesen ez hatott rám. Igen, gondoltam lelkesen, a közgazdászoknak a közgazdasággal kell foglalkozniuk. Nem gondolom természetesen egészen komolyan a spontán asszociációt, miszerint ha a közgazdászok már 1968 óta a közgazdasággal foglalkoznak, fél évszázaddal később miért nem vagyunk mindnyájan gazdagok, de azért ez a gondolat is foglalkoztat.

Napjainkban az a kép uralkodik, hogy a hetvenes évektől a közgazdászok számára egy olyan piacgazdasági modell lett mindent meghatározó, ami érdemileg megfelel a doktrinális neoliberais gazdaságpolitika akkori és mostani felfogásának. Egy másik vezető szempont, ami uralkodó, hogy a létező szocializmus és a jóléti állam válságjelenségei nemcsak megingatták az újraelosztó elképzelések hitelét, de el is vették tudományos legitimációjukat. Ezzel csak dicséretes moralizáló szándékkal lehet előjönni, tudományként nem szeriöz. Következő vezető szempont, hogy a globalizáció rendszerszinten igazolta a neoliberalizmust és strukturálisan legyengítette az államot. Újabb vezető szempont, hogy ebben az új helyzetben a közgazdaságtan remekül megtalálta a maga helyét. A kilencvenes években igazolta az idő. A gazdaságtudomány számos ága nemcsak úgy érezte, hogy a globalizáció valósága a törvényei szerint működik, de azt is, hogy tudománya azonos a globalizáció tudományával és ilyen irányú.

A közgazdaságtan elégedetlensége a globalizáció jelenségeivel, a globalizáció társadalmának elégedetlensége a közgazdaság-tudománnyal szinte a szemünk láttára alakult ki. Fordult a helyzet. Nem volt mindig így. A közgazdaságtan elégedetlensége, de a közgazdaság-tudománnyal szembeni elégedetlenség is valójában a globalizáció valóságával szembeni elégedetlenség.

Ezen a ponton visszatér az Új Mechanizmus megváltó ötlete. El kellene gondolkodni a globalizáció Új Mechanizmusán. Mivel ez tudományos igénnyel ebben a pillanatban a lehetetlenséggel határos, vissza kellene térni a Közgazdaságtudományi Egyetem lapjának majdnem kereken fél évszázada tett javaslatához. A közgazdászok foglalkozzanak illúziók nélkül olyan tudományos problémákkal, amelyek nem követik passzívan azokat a globális gazdasági szempontokat és folyamatokat, amelyekre a társadalmaknak és államoknak kevés a hatása.

Szabad a pálya.

A beszélgetést vezette: Kiss László